

La resiliència: quelcom més que un concepte fronterer

La resiliencia: algo más que un concepto fronterizo

La intervención socioeducativa, a pesar de su ejecución por equipos multidisciplinares, raramente se realiza desde una perspectiva interdisciplinaria. En parte, es así por la ausencia de un discurso propio, conceptualmente sólido y eficaz en sus aplicaciones. Posiblemente, la naturaleza fronteriza de nuestra disciplina (entre la pedagogía, la sociología, la psicología, etc.) ha dificultado esa elaboración. Este artículo quiere mostrar cómo el concepto de resiliencia, epistemológicamente fronterizo, reúne todas las condiciones para articular la elaboración de ese discurso.

Resilience: more than just a borderline concept

Although socio-educational intervention is often implemented by multidisciplinary teams, this is rarely done from an interdisciplinary perspective. Part of the reason for this is the absence of a separate, conceptually sound and effective discourse on its applications. It may be that the borderline nature of our discipline (lying as it does between pedagogy, sociology, psychology, etc.) makes this process more difficult. This article aims to show how the concept of resilience, borderline in epistemological terms, satisfies all the conditions for formulating this discourse.

Palabras clave

Educación Social, Epistemología, Interdisciplinariedad, Investigación Tipo Dominio, Resiliencia

Key words

Social education, Epistemology, Interdisciplinarity, Domain-type research, Resilience

Autor: Colomán Navarro

Article: La resiliència: quelcom més que un concepte fronterer

Referència: Educació Social, núm. 25 pp. 29-46

Adreça professional: Escoles Universitàries de Treball Social
i Educació Social (URL)
Cnavarro@peretarres.org

La resiliència: quelcom més que un concepte fronterer

Realitat complexa i pluralisme epistemològic: el punt de partida

Segons Kuhn¹, les ciències transcorren en calma gran part de la seva història, i només puntualment, quan les anomalies teòriques acumulades pel paradigma hegemònic de la disciplina assoleixen un nivell crític, s'entra en un *breu* període de lluita entre escoles que dona pas a una nova revolució científica. És a dir, aquelles anomalies posen en qüestió la validesa dels conceptes i procediments metodològics del paradigma i, com a conseqüència de la desconfiança que tot això suscita, comencen a sorgir teories alternatives que aspiren a oferir una solució viable a aquestes anomalies. Atesa la incompatibilitat de llenguatges i mètodes, aquestes teories, o millor dit, els seus defensors competeixen entre si fins que, finalment, triomfa aquella proposta que es perfila com a més promissòria de cara al futur. Progressivament, els investigadors s'hi adscriuen majoritàriament, convertida ara en paradigma d'aquesta ciència, i les alternatives desapareixen o resten relegades a la marginalitat del sistema. Arribats a aquest punt, la ciència entra en un llarg període de *normalitat* en el qual amb prou feines hi ha debat sobre els fonaments teòrics de la disciplina i en el que els científics es dediquen bàsicament a resoldre problemes mitjançant l'aplicació dels conceptes i procediments del nou paradigma hegemònic.

Aquest és a grans trets el resum de l'explicació que Kuhn ens ofereix sobre els processos que orienten el canvi en la història de la ciència. Amb ella es va inaugurar el que s'ha anomenat *Nova Filosofia de la Ciència*, nova per anar més enllà de la lògica i del llenguatge de la ciència per a explicar el seu esdevenir, com fins aquest moment, anys seixanta, havia anat fent l'epistemologia de les universitats més prestigioses d'Europa i EUA. Nova perquè, en recolzar-se en les dades empíriques proporcionades per la mateixa història de la ciència, Kuhn va introduir la sociologia i la psicologia com a factors determinants en l'explicació del canvi científic. A partir d'aquest moment la ciència no podria explicar-se completament des d'una perspectiva internalista², no podria legitimar-se a si mateixa apel·lant exclusivament als valors de la ciència, ja que Kuhn va demostrar que la ciència no és una estructura social diferent d'altres, immune a la percepció subjectiva que d'ella en tenen els qui la cultiven i aliena a les lleis que expliquen qualsevol altre tipus de fenomen social. Tot això no resta valor a la ciència; al contrari, la situa en el digne lloc que li correspon com excelsa obra humana, tot i que al preu d'afeblir la seva vessant mitològica.

Una de las conseqüències que ha tingut aquesta forma d'enfocar la filosofia de la ciència ha estat la revisió de l'estatut epistemològic de les ciències, en general, i de les ciències socials i humanes (CC.SS.), en particular. El debat oscil·la entre els qui afirmen que la majoria d'aquestes disciplines, per no dir totes, es troben en un període preparadigmàtic, científicament immadur (d'aquí la permanent presència d'alternatives competidores, per exemple) i els qui defensen la multiparadigmaticitat d'aquestes ciències com a tret característic, intrínsec a la complexa naturalesa dels seus respectius objectes d'estudi. En qualsevol cas, *la vigència simultània d'enfocaments o paradigmes en l'interior de les CC.SS. és un fet constatat i present al llarg de la seva història.*

Òbviament, aquesta explicació ha estat objecte de nombroses crítiques, algunes precisant, matisant o modificant els seus conceptes principals³, però sense abandonar ja la perspectiva crítica incoada per Kuhn. Altres, els menys en l'actualitat, es resisteixen a abandonar la talaia positivista⁴. Tanmateix, la majoria dels filòsofs de la ciència s'han vist obligats a acceptar part del llegat crític atesos els efectes de la necessària naturalització de l'epistemologia i la circularitat estèril de la *concepció heretada*⁵. Tot això porta el debat en el camp de la filosofia de la ciència a un terreny tan poc *objectiu*, tot i que objectivable, com el dels valors⁶, com a conseqüència de la progressiva renúncia al rol fonamentador que tradicionalment ha assumit la filosofia de la ciència, acceptant així indirectament les tesis del *pluralisme epistemològic*.

Fins aquí he parlat de filòsofs, però què diuen pel que fa al cas els qui *produïxen* la ciència? I, què opinen els qui la *consumeixen*, els professionals? La investigació sociològica i historiogràfica sobre la ciència ens indica que, sovint, els científics operen com a *positivistes ingenus*, és a dir, adoptant de forma acrítica els postulats del positivisme a manera d'ideologia de la ciència. Això és així per l'escàs cultiu de les disciplines humanístiques, especialment la filosofia, entre els investigadors, però també es veu afavorit per la lògica que presideix les relacions de poder en el si de la ciència, que sovint comporten formes de submissió a l'autoritat, i la lògica que condiona la seva manera de produir i difondre el coneixement, sotmès a la implacable pressió de la competència entre col·legues i la perversa dinàmica d'ocultació i monopoli del mercat del coneixement⁷.

Tanmateix, entre els professionals, especialment els qui procedeixen de les anomenades ciències socials i/o humanes, predomina una mirada crítica, no solament sobre la societat i els seus productes, sinó sobre les mateixes fonts del coneixement. Això s'explica, almenys en part, per la constant interacció amb subjectes i realitats que manegen cosmovisions diverses, quan no oposades, difícilment compatibles, tot i que siguin acceptables. També cal

Entre els professionals de les anomenades ciències socials i/o humanes, predomina una mirada crítica sobre les mateixes fonts del coneixement

La diversitat epistemològica més que una resposta momentània a una situació excepcional, és una estratègia necessària per a assolir un coneixement cabdal del fenomen humà

pensar que pedagogs, educadors socials, psicòlegs, treballadors socials, antropòlegs, etc. han rebut, sovint, una formació universitària deutora d'aquells suposats crítics, malgrat que alguns, potser molts, dels professors que difonien aquestes idees es comportaran en les seves tasques investigadores conforme al cànon positivista, ja que sovint és una condició *sine qua non* per a poder rebre subvencions a la investigació o per a publicar treballs d'investigació en revistes especialitzades⁸. També podríem parlar dels efectes *col·laterals* de l'anomenat pensament feble o postmodernisme. En qualsevol cas, no és aquest el lloc per a analitzar les causes d'aquest divorci, el cert és que l'actitud de molts professionals de la intervenció social i educativa, així com la de molts investigadors de les CC.SS., és favorable o, si més no, tolerant amb la noció de *pluralitat* epistemològica. És a dir, la realitat psicològica, cultural, històrica i/o social és tan complexa i heterogènia que no pot abastar-se de forma completa i consistent des de cap dels paradigmes vigents. En altres paraules, *la diversitat epistemològica més que una resposta momentània a una situació excepcional, és una estratègia necessària per a assolir un coneixement cabdal del fenomen humà.*

Després de tot el que hem dit, el lector es preguntarà: per què aquest recorregut per la filosofia de la ciència? Quina relació guarda amb el tema de l'article? Certament, la velocitat del dia a dia ens obliga a ser especialistes en detectar allò obvi, però pagant el preu d'ignorar els corrents profunds que condicionen la nostra mirada sobre les coses. Aliens a la genealogia de les nostres idees, de la nostra percepció, donem per bo tot el que accedeix als nostres sentits o pensament, sense atendre el fet que tot allò és en realitat la nostra *particular* forma de mirar/veure/construir la realitat social⁹ o psicològica¹⁰. Aconseguint així una particular experiència de seguretat interna a l'abandonament de la qual sempre ens resistim, almenys d'entrada. Per això, com a professionals de l'anomenada intervenció socioeducativa, un cop acceptat el pluralisme epistemològic, estem obligats a explicitar la nostra mirada, la nostra perspectiva teòrica, ja que solament d'aquesta manera podrem negociar el significat de la realitat amb els altres, ja siguin els col·legues o els destinataris de la nostra acció.

I és que la necessària especialització que exigeix el domini de tècniques i procediments per a optimitzar els resultats de la intervenció, ha convertit el camp de la intervenció socioeducativa en una mena de Babel en la que tots opinem sense atendre el del costat, atesa la impossibilitat de traduir el seu idioma al nostre, els seus conceptes i procediments als nostres, malgrat que sovint el propòsit últim és el mateix, contribuir a la millora de les condicions de vida de l'ésser humà. Només ens comuniquem, quan ho fem, amb col·legues de la nostra mateixa especialitat i, a ser possible, que comparteixin

el nostre paradigma. Tot això redueix el valor de la intervenció socioeducativa ja que impedeix l'emergència d'un discurs mínimament homologable que faci suficientment visibles, per intel·ligibles, les solucions que busquem i proposem.

En altres paraules, al marge de raons espúries, el que afirmem és que *l'eficàcia del discurs educatiu, en general, i socioeducatiu, en particular, depèn de la capacitat de generar un marc conceptual que doni cobertura a tots els agents implicats*. És a dir, un aparell teoricopràctic que funcioni com una mena de llengua franca que, sense ser de ningú, sigui compartida/ble per tots; i que com tota llengua posseeixi els seus propis termes o paraules i les seves regles de construcció o gramàtica. Aconseguiríem d'aquesta manera una més gran eficàcia comunicativa que facilitaria el debat i la difusió d'idees, i una més gran capacitat per a generar conceptes i procediments propis, donant lloc a un *verdader discurs interdisciplinari*. Tot això, de tal manera que cada ciència, cada especialitat i cada enfocament teòric i/o pràctic podrien mantenir la seva identitat social i històrica i la seva lògica *interna*, sense per això renunciar a formar part activa d'aquest procés.

Un cop hem arribat aquí, creiem que aquest marc conceptual podria articular-se a l'entorn del concepte de **resiliència**. Per quina raó la resiliència pot apropar posicions? Perquè encara no és territori de ningú i, per tant, pot ser-ho de tots. En les línies que segueixen intentarem demostrar el potencial integrador que posseeix aquest concepte atesa la seva naturalesa *fronterera* entre disciplines, enfocaments, àmbits i perspectives. Però abans d'analitzar la qüestió, vegem com es defineix en l'actualitat la resiliència i quines són les idees força que caracteritzen aquest concepte. Per a això ens veiem obligats a realitzar un breu repàs històric.

La resiliència: un concepte amb història

La nostra proposta neix de la lectura i anàlisi de textos i articles que materialitzen prop de trenta anys d'investigació i aplicacions. Tots els textos i autors consultats són conscients de les debilitats epistemològiques i les dificultats metodològiques del concepte de resiliència i les fan paleses. Tanmateix, no hi renuncien atès el seu *potencial per a captar i sintetitzar la complexa realitat* que defineix i separa l'èxit/fracàs de la intervenció socioeducativa: la integració social de l'usuari dels nostres serveis, unint la positiva recepció social amb la percepció feliç del subjecte. Òbviament, no

som tan ingenus com per a creure que el sol fet de proposar un canvi conceptual conduirà a l'èxit en aquest sentit. Tan sols ens proposem afegir un gra de sorra en l'extens territori de la conceptualització d'allò humà, i amb això millorar en tant que sigui possible el diàleg i la recerca de solucions als problemes pràctics.

Una de les dificultats que tots els investigadors constaten és la que es deriva de l'ambigüitat i amplitud del concepte. Com a mostra, nosaltres adoptarem les definicions establertes per dos dels principals autors d'aquest domini. Rutter¹¹ va definir la resiliència com “un fenomen que manifesten subjectes joves que evolucionen favorablement, tot i que hagin experimentat una forma d'estrès que en la població general s'estima que implica un greu risc de conseqüències desfavorables.” Més recentment, Vanistandael¹² ens diu que la resiliència “és la capacitat de governar amb èxit la seva vida una persona, i fer-ho de manera socialment acceptable, malgrat les tensions o l'adversitat que normalment comporten el risc d'un resultat negatiu.” Les dues definicions posen l'èmfasi en l'exposició a situacions de risc que pateix el subjecte, generalment nen/a o adolescent, i el fet de superar aquesta situació sense caure en comportaments patològics i/o delictius.

En el nostre país el concepte ha estat donat a conèixer a través d'autors francòfons (Vanistandael, Manciaux, Cyrulnik), però l'origen i la matriu de la investigació sobre resiliència va partir de l'altra banda de l'Atlàntic, i en destaca pel seu valor fundacional l'estudi longitudinal iniciat en 1955 per Emmy Werner i el seu equip de la Universitat de Davis (Califòrnia). Aquesta psicòloga, després de fer el seguiment d'un grup de 698 subjectes hawaïans durant trenta anys¹³, va fer palès un fet que no per obvi deixa de ser important: que la majoria de les persones, malgrat les tremendes dificultats a las que poden veure's sotmeses durant la seva infància i adolescència, se'n surten de manera altament satisfactòria. Aquest fet va canviar la perspectiva d'alguns investigadors que, a partir d'aquest moment, van començar a buscar aquells factors que poguessin explicar aquest fenomen, sense que això impliqués renunciar a seguir estudiant les causes de les conductes anòmales. Dit d'una altra manera, es passava d'una mirada fixada en els dèficits a un altra centrada en els aspectes positius del desenvolupament. En aquest context va fer la seva aparició el concepte de resiliència, metàfora presa d'un terme procedent del camp de la física dels sòlids¹⁴ que posava l'èmfasi en la capacitat de resistència i recuperació de l'individu.

La seva feina enllaça amb la tradició d'estudis sobre conductes o factors de *risc* en la infància (“infància en risc”, “nens amb alt risc”) originada amb els treballs d'Anthony¹⁵, centrats en el concepte de *vulnerabilitat*. Mitjançant

procediments retrospectius s'intentava determinar el pes dels anomenats factors risc (per exemple, condicions socioeconòmiques desfavorables, presència de trastorns psiquiàtrics entre els membres de la família, etc.) en el desenvolupament psicològic del nen i de l'adolescent. Amb el temps es va poder comprovar que aquests factors variaven de significat en funció de la situació i de les persones, el que era font d'estrès per a uns no ho era per a altres. Per altra banda, el risc en si mateix no es pot eliminar en la vida de les persones, sense l'exposició a situacions de risc no es pot desenvolupar una personalitat capaç de superar-les. Tot això va anar decantant els estudis cap a la vessant positiva del mateix concepte: la *invulnerabilitat*.¹⁶ No obstant això, va acabar per abandonar-se aquesta línia d'investigació ateses les febleses inherents al concepte: es plantejava com un tot o res, quan la resistència o invulnerabilitat és una qüestió de graus; a més aquesta resistència pot variar en funció de les situacions, és a dir, un mateix succés pot adoptar significats oposats. Una altra raó per a abandonar aquests plantejaments va ser que el model no contemplava la influència del context social o les variacions degudes al desenvolupament del mateix subjecte¹⁷.

A partir d'aquest moment es va poder diferenciar tres grans camps d'estudi associats a la resiliència¹⁸: estudis prospectius que avaluen l'impacte de l'acumulació de riscos (investigacions fonamentalment de caràcter epidemiològic o sociodemogràfic); estudis sobre estratègies d'enfrontament o *coping* davant de situacions d'estrès (investigacions psicològiques que seguint la línia marcada per Lazarus analitzen la manera en què l'individu interpreta i avalua les situacions i com això afecta l'èxit o fracàs de la seva conducta enfront d'aquestes¹⁹); i, per últim, hi haurien els estudis que se centren en la forma específica en què afecta un "shock emocional o trauma" al subjecte (són estudis clínics i longitudinals que analitzen les seqüeles de situacions altament estressants – per exemple, incest, maltractament, guerra, etc. – i la forma amb què l'individu s'hi ha enfrontat).

Posteriorment, des de perspectives i àmbits diferents, el concepte de resiliència va recalar a Europa, destacant entre els seus principals divulgadors el sociòleg i demògraf Stefan Vanistandael, responsable d'investigació i desenvolupament del BICE (Ginebra, Suïssa) i el neuropsiquiatra i etòleg Boris Cyrulnik, director de docència a la Universitat de Tolon (França). El treball més conegut de Vanistandael, *La resiliència o el realisme de l'esperança*, sintetitza de forma molt didàctica les principals dimensions del concepte de resiliència, molt especialment allò relatiu als principals factors de protecció. D'aquest mateix autor s'ha traduït i publicat recentment en castellà un text en el qual de forma clara i concisa desenvolupa en tota la seva amplitud el concepte, a partir d'exemples extrets de múltiples estudis i experiències en les que ha participat

directament o indirectament²⁰. Boris Cyrulnik també ha publicat recentment diversos llibres en els quals, mitjançant una tècnica narrativa molt àgil i, a partir de la seva experiència clínica, explica fil per randa el concepte de resiliència des de plantejaments d'origen psicodinàmic (psicologies del jo: Anna Freud, Winnicott, Erikson, etc.) recolzats en investigacions etològiques, destacant la importància dels processos, més que dels factors, i molt especialment aquells que exigeixen una relació afectiva intensa com a condició de possibilitat per a apuntalar la futura personalitat resilient²¹.

El concepte de resiliència abraça l'experiència existencial de l'individu com a totalitat

Certament, no hi ha dubte de l'impuls que rep el concepte de resiliència, com ho demostra la proliferació de compilacions i revisions teòriques actualitzades²², que a més de les seves virtuts també mostren les seves limitacions teòriques i metodològiques, com molt bé resumeixen els Mayhew en el capítol dedicat als desenvolupaments recents de la resiliència als EUA²³. Tanmateix, malgrat aquestes crítiques, el concepte no solament sobreviu, sinó que adquireix força. I és que és un concepte que, més enllà de posar l'èmfasi en el costat positiu de la balança (s'abandona la perspectiva estigmatitzadora), *abraça l'experiència existencial de l'individu com a totalitat*, ja que solament des d'aquest angle es pot avaluar justament quin ha estat el veritable impacte de traumes, catàstrofes o situacions continuadament estressants en el subjecte. La resiliència, malgrat les seves febleses epistemològiques, que les té, aspira a cobrir aquest espai assumint les dificultats que el repte comporta.

Estem convençuts que això és possible i una de les raons que ens impulsa a creure-ho és la potencial *capacitat aglutinadora* del concepte. A reflexionar sobre això i, en alguna mesura, a demostrar-ho dedicarem la tercera i última part d'aquest article.

La resiliència: un concepte fronterer

Un concepte compartit per diverses ciències i especialitats

“La *investigació* és un imperatiu importantíssim en aquest camp, en què els coneixements teòrics són encara fragmentaris. Totes les disciplines relacionades amb la resiliència són invitades a investigar.”²⁴ Atès el caràcter

irrenunciament holístic del fenomen de la resiliència, aquest no pot ser explicat per una sola disciplina; ara bé, tampoc no pot ser-ho per la suma d'idees procedents de diverses especialitats. O sigui, en la mesura que la resiliència es predica d'una realitat emergent d'un complex sistema de relacions als elements constitutius de les quals no pot ser reduïda, exigeix un sistema conceptual propi. I atès que la resiliència implica tots els nivells de l'experiència humana, des d'allò biològic a allò cultural, des d'allò individual a allò col·lectiu, no té res de sorprenent la seva presència entre les diverses disciplines de les CC.SS. Per tot això, entenem que aquesta conceptualització hauria de néixer de l'acció concertada de les diferents disciplines.

Els primers passos en aquesta direcció han començat, com ho demostra la compilació dirigida per Michel Manciaux²⁵ en la que participen especialistes de diversos camps, tot i que amb predomini de psiquiatres i psicòlegs. Un bon exemple del que volem dir ens ho ofereix la investigació de Leventhal i Brooks-Gunn²⁶, els quals després d'aplicar tècniques d'anàlisi multivariada en un estudi sobre la pobresa conclouen que aquesta no posa en perill la salut mental dels nens, mentre que sí que ho fan altres esdeveniments de caràcter psicosocial, cultural o sanitari. El que interessa pel que fa a l'afer que ens ocupa és que els autors proposen cinc marcs des dels quals explicar el fenomen en qüestió sense que s'exclouin els uns als altres, cinc models que es complementen i que posen en joc diverses disciplines: psicologia, psicologia social, pedagogia, sociologia, antropologia, economia i política.

L'especialització és inevitable en la investigació científica i això comporta la presència de revistes i circuits d'informació d'abast cada cop més reduït. Si tenim en compte la realitat constatada per estudis de sociologia de la ciència, atès l'immens volum de publicacions especialitzades existents, els investigadors limiten la seva atenció a un conjunt més o menys reduït de publicacions i trobades (aquells que recullen el resultat dels treballs de la seva especialitat) i, generalment, no llegeixen amb assiduitat textos d'altres especialitats i molt menys d'altres disciplines. Per tant és important destacar l'efecte d'*aproximació entre especialitats i disciplines* que plantejaments com el de Leventhal i Brooks-Gunn poden arribar a tenir.

Davant la impossibilitat de dominar, fins i tot d'estar raonablement al dia sobre el que publiquen els nostres col·legues d'altres especialitats i disciplines, com podem construir aquest nou domini d'investigació de la resiliència que, com vam dir, requereix de l'acció concertada de diverses branques del saber? En futurs treballs desenvoluparem aquesta idea, per ara tan sols volem insistir en què, si més no, el terme proposat ens serveix per a prendre consciència de la necessitat i la possibilitat d'apropament, i de la utilitat de crear mitjans que

facilitin aquesta aproximació (revista de resums, xarxa d'enllaços entre revistes i especialistes a través d'internet, bases de dades, etc.), essent *la resiliència el concepte que podria donar sentit a la forma en què s'articuli aquesta xarxa*.

Un concepte compartit des d'enfocaments diferents

Les teories són xarxes conceptuais la trama de les quals s'articula jeràrquicament, des dels nivells més genèrics o abstractes fins als substractes més elementals o operatius. Això guarda una estreta relació amb els procediments emprats per a formalitzar i estudiar la realitat que constitueixen els respectius objectes d'estudi de cada disciplina. Va ser un altre epistemòleg, Hanson²⁷, el qui va demostrar que tota observació està *carregada* de teoria, és a dir, que l'explicació dels fenòmens estudiats es troba incoada en la mateixa xarxa conceptual que serveix per proporcionar els termes del llenguatge observacional que després orientarà la investigació. Dit altrament, la terminologia conductista, per exemple, des del seu esquema matricial estímulo-resposta (E-R) possibilita un tipus d'experiments susceptibles d'explicar l'aprenentatge com una concatenació d'esdeveniments E-R, però amb prou feines pot abordar l'estudi de conductes complexes, ja que la pròpia naturalesa de la seva matriu conceptual no les admet, deixant de banda extenses cadenes E-R (en llenguatge col·loquial, hàbits) que com a tals són difícilment objectivables. Prova de tot això la tenim en el fracàs del projecte de Clark Hull i de la controvertida recepció que en el seu dia van tenir els treballs de Tolman, dos dels màxims exponents de l'anomenat neoconductisme dels anys 1930-1960²⁸. Aquests fets no invaliden, segons el nostre parer, les aportacions realitzades des d'aquest paradigma, tot i que sí que mostren els límits del conjunt de fenòmens que és capaç d'explicar; per la qual cosa, si volem aconseguir quelcom així com una visió hologràfica del comportament humà, hem de recórrer també a les aportacions realitzades des d'altres plantejaments teòrics.

Recentment, la tesi de Hanson ha estat complementada des dels estudis de sociologia de la ciència i de filosofia de la tecnologia. Els treballs ja *clàssics* de la sociòloga Karin D. Knorr-Cetina, la qual mitjançant la utilització d'un enfocament etnometodològic va estudiar el comportament dels científics en el seu medi i la forma en què aquests *produeixen* coneixement²⁹, van palesar la naturalesa artificial de l'entorn en què treballen els científics (laboratoris, artefactes d'observació i mesurament, sofisticats equips d'anàlisi i tractament de la informació, etc.). Posteriorment, Latour i Woolgar, seguint aquesta

mateixa tradició investigadora han posat l'èmfasi en altres aspectes igualment importants, com són les complexes xarxes que filtren i difonen la informació, la importància del domini en el maneig dels sistemes d'inscripció (formes de quantificar els fenòmens i, molt especialment, les formes de representar aquests resultats a través de taules i gràfics que exigeixen un especial domini de les tècniques estadístiques i informàtiques), etc.³⁰ És a dir, l'observació i l'experimentació científiques exigeixen un elevat grau de coneixements no solament teòrics, sinó pràctics, fins a l'extrem de resultar ineludible la progressiva especialització com a condició *sine qua non* per a assolir una pràctica competent. D'on es dedueix, d'acord amb allò que ens indica Hacking³¹, que l'observació no solament està carregada de teoria, sinó també de pràctica especialitzada.

En resum, l'assoliment d'un coneixement cabdal i útil dels fenòmens humans exigeix de l'aportació de coneixements procedents de molt diversos camps, disciplines o especialitats, i també requereix de la combinació de les múltiples perspectives o enfocaments que en l'interior d'aquells es cultiven. Amb això no estem proposant cap mena d'eclecticisme metodològic; al contrari, defensem el rigor i la coherència interna dels respectius paradigmes com a única forma de treball que condueix al progrés del coneixement científic. Allò que nosaltres proposem com a via per a analitzar eficaçment el comportament humà des d'una perspectiva plural, simultània als desenvolupaments intradisciplinaris, és la utilització de l'estratègia qualificada com a *investigació tipus domini*³², centrada en la solució de problemes més que en el desenvolupament intern de les teories. En aquest sentit, entenem que la resiliència pot constituir un domini³³, i de fet, tot i que parlant en termes de vulnerabilitat, aquesta idea ja va ser apuntada anys enrere.³⁴ Al nostre entendre, *no hi ha obstacles epistemològics, malgrat les dificultats metodològiques que el seu estudi comporta, per a constituir la resiliència en domini d'estudi*. Això permetria compatibilitzar la diversitat d'enfocaments teòrics i metodològics que conviuen en el si de les anomenades ciències socials i humanes a l'objecte de trobar solucions viables i optimitzadores del coneixement disponible per als problemes que ens ocupen. I és que la "... investigació quantitativa i els mètodes qualitius es complementen: si la primera permet calcular la prevalença i descobrir correlacions entre algunes variables, els segons informen millor dels processos en desenvolupament."³⁵ Ja que, d'acord amb les fonts emprades pels principals experts en la matèria, cal conjugar les múltiples estratègies d'investigació conegudes (quantitatives -epidemiològiques, d'enquesta, etc. - i qualitatives - anàlisi de casos, històries de vida, etc.) si volem comprendre justament el fenomen de la resiliència³⁶.

L'assoliment d'un coneixement cabdal i útil dels fenòmens humans exigeix de l'aportació de coneixements procedents de molt diversos camps

A tot això se suma la consciència cada cop més clara entre els investigadors de conciliar la validesa interna amb l'externa dels seus resultats, és a dir, estudiar els respectius objectes com a parts d'un sistema en el qual cobren sentit. Els plantejaments ecològics³⁷ són cada cop més freqüents, malgrat la tremenda dificultat metodològica i de l'enorme treball de registre i anàlisi de dades que comporten. De fet, *tradicionalment* es parla d'individus resilients, però en l'actualitat també s'aplica a famílies, grups i comunitats resilients. És a dir, la resiliència és una propietat o característica atribuïble als diferents nivells i engranatges d'un sistema³⁸. Òbviament, a més de dissenyar estratègies metodològiques d'aquesta naturalesa, es fa del tot necessari connectar (com?) i reelaborar les dades i idees procedents d'investigacions específiques. I això és perfectament factible en el marc d'una investigació tipus domini com la que es pot articular al voltant de la resiliència.

Tot el que s'ha dit anteriorment adquireix especial rellevància des d'una dimensió que no hem d'oblidar, la més important tal vegada: l'aplicada. En última instància, el domini s'orienta des de la demanda de solució de problemes, en aquest cas, com aconseguir una vida resilient, com ajudar altres persones, especialment nens i adolescents, a construir una personalitat resilient. Com ens indiquen diversos autors, "...cal insistir en l'interès de la investigació-acció, que implica al pràctic en les exigències de la investigació i al investigador en les obligacions de camp..."³⁹ La resiliència, tot i que sota altres noms, ha estat objecte d'estudi i treball dels professionals (de la salut, de l'educació, de l'assistència, etc.) abans que dels investigadors, la qual cosa comporta l'existència d'un enorme bagatge de coneixement a compartir acumulat. El domini de la resiliència, especialment en el camp de la intervenció socioeducativa, ofereix un bon marc per a la recepció i desenvolupament d'aquests coneixements derivats de l'experiència pràctica. En els dos epígrafs que segueixen donarem compte de les nostres raons i arguments.

Un concepte compartit des de perspectives disperses: de la científic-teòrica a la tecnològic-aplicada

La ciència aporta un coneixement essencialment nomotètic, legalforme, que atén les lleis que governen els fets. Ens permet establir relacions de causalitat entre esdeveniments, generalitzar aquestes relacions i preveure resultats. Tot aquest exercici de precisió i control, no obstant això, es realitza al preu de renunciar a conèixer les particularitats de cada procés, que són especialment susceptibles als canvis del context o entorn.

El pràctic, per contra, se centra en la dimensió ideogràfica dels fenòmens, en allò circumstancial, en tot allò que materialitza l'experiència concreta del subjecte al qual atén. Per això, sovint és capaç de comprendre però no pot anticipar. Pot ajudar, però sovint no pot explicar com ho ha aconseguit.

En definitiva, es tracta de dues fonts necessàries i complementàries d'informació. Ambdues aporten elements i dades imprescindibles per a conèixer i desenvolupar la resiliència. El professional pot oferir informació molt interessant sobre els processos evolutius, sobre l'impacte de factors contextuals i sobre el resultat de diverses tècniques emprades. Al seu torn, pot beneficiar-se de l'aparell conceptual dels investigadors per a delimitar els problemes i fer-los intel·ligibles, també pot utilitzar els resultats dels estudis per a formular hipòtesis diagnòstiques i dissenyar tractaments.

Per la seva banda, els investigadors poden oferir, a més dels seus coneixements teòrics i dels resultats dels seus treballs, models d'estratègies d'estudi (formes d'obtenir informació, registrar-la i analitzar-la), tècniques específiques aplicables a tractaments, informació sobre fonts de dades i sistemes de difusió de la informació. Al seu torn, poden beneficiar-se del coneixement i experiència dels pràctics per a ajustar els seus conceptes i teories, dissenyar experiments, detectar problemes interessants, etc.

No hi ha dubte que l'estratègia d'investigació-acció és la més adequada en aquest cas; tanmateix, sovint és impossible. Això no resta valor a la idea que la resiliència ha de concebre's com un domini d'investigació, per la qual cosa *cal trobar mecanismes d'interacció entre ambdues cultures: la professional i la científica*. Un exemple de l'esforç en aquest i altres sentits ho representa el text compilat per Manciaux⁴⁰ o la reunió d'investigadors i professionals nord-americans celebrada en 1995 plasmada en el text compilatori de Glantz i Johnson⁴¹.

Cal trobar mecanismes d'interacció entre ambdues cultures: la professional i la científica

Un concepte útil per la seva versatilitat inter-àmbits

Per últim, voldria ressaltar el valor heurístic del concepte i la investigació sobre resiliència per als professionals i investigadors d'àmbits socioeducatius: educadors i treballadors socials en particular.

Fa temps que es detecten molts i profunds canvis que de manera accelerada modifiquen notablement el perfil professional d'aquest sector⁴², o més ben dit, el perfil de la demanda. No és aquest el moment de passar els canvis, només

indicar que no s'està produint una substitució d'uns problemes per altres, sinó que s'estan particularitzant molts dels antics problemes i se'ls estan sumant alguns veritablement nous. Tot això dibuixa un panorama cada cop més complex i heterogeni, en el qual resulta més difícil orientar-se.

El destinatari de la nostra acció és la persona en el seu conjunt

Davant d'aquesta situació, l'estratègia desplegada per molts professionals és la superespecialització. No entrarem aquí a discutir sobre els seus avantatges i inconvenients, tan sols deixem constància del fet. I afegir que sol comportar dinàmiques centrífugues, és a dir, que els especialistes se centren cada cop més en aquells aspectes de la demanda sobre els que poden intervenir, i adopten una forma de pensar i abordar els problemes forçosament disgregadora. Això és fins a cert punt inevitable, però allò important és disposar de mecanismes correctors, ja que en última instància *el destinatari de la nostra acció és la persona en el seu conjunt* (un conjunt que, sovint, abraça la família i el grup d'iguals). Per això, es fa cada cop més necessari, si volem que la nostra labor no perdi eficàcia i reconeixement, disposar d'un marc conceptual en el qual fer intel·ligibles els problemes i les actuacions. Aquest marc no pot ser disciplinari, per les raons esgrimides fins ara, sinó que ha de ser interdisciplinari. I en aquest sentit, novament, la resiliència ofereix una oportunitat i un bagatge únics que en una altra ocasió desglossarem.

El cert és que el concepte de resiliència circula des de fa temps en tots els àmbits de la intervenció socioeducativa, tot i que no tinguem fins ara una idea clara de l'abast d'aquesta implantació. A tall d'exemple, mostrarem de manera molt succinta la presència de la resiliència en articles i textos d'autors diversos i en diferents àmbits del nostre sector. Es tracta de treballs que no han estat coordinats entre si, i que recollim aquí de forma aleatòria per a demostrar dues coses: *la presència i vigència del concepte entre els investigadors i professionals del sector; i la seva capacitat per a enfocar tota mena de problemes específics i, per tant, per a erigir-se en aglutinant o domini d'investigació.*

ÀMBIT: INFÀNCIA/ADOLESCÈNCIA

<i>Problema</i>	<i>Text</i>
Abús	Valentine, L. i Feinauer, L. (1993) Resilience factors associated with female survivors of childhood sexual abuse, <i>The American Journal of Family Therapy</i> , 21, n. 3, pp. 216-224.
Maltractament	Herrenkohl, E.C.; Herrenkohl, R.C. i Egolf, B. (1994) Resilient early school-age children from maltreating homes: Outcomes in late adolescence, <i>American Journal of Orthopsychiatry</i> , 64, pp. 301-309.

- Alcoholisme Palmer, N. (1997) **Resilience** in adult children of alcoholics: a non pathological approach to social work practice, *Health and Social Work*, 22, n. 3, pp. 201-209.
- Delinqüència Born, M.; Chevalier, V. i Humblet, I. (1997) **Resilience**, desistance and delinquent career of adolescent offenders, *Journal of Adolescence*, 20, pp. 679-694.
- Nen/Carrer Lösel, F. (1994) **Resilience** in Childhood and Adolescence, *Children Worldwide*, 21, pp. 8-11.
- Pobresa Garmezy, N. (1993) Children in Poverty: **Resilience** Despite Risk, *Psychiatry Interpersonal and Biological Processes*, 56, n. 1, pp. 127-136.

ÀMBIT: IMMIGRACIÓ

- Problema Text
- Cultura Ehrensaft, y Tousignant, M. (e.p.) *L'expérience des traumas individuels et collectifs: la résilience par la reconstruction du sens*, París: Les Éditions de la Fondation pour l'Enfance.

ÀMBIT: FAMÍLIA

- Problema Text
- Divorci Emery, R.E. i Forehand, R. (1994) Parental divorce and children's well-being: a focus on **resilience**, a R.J. Haggerty et al. (comps.) *Stress, Risk, and Resilience in Children and Adolescents. Processes, Mechanisms, and Interventions*, Cambridge: Cambridge University Press.

ÀMBIT: VIOLÈNCIA

- Problema Text
- Guerra Qouta, S.; Punamäki, R.L. i El Sarraj, I. (1995) The impact of the Peace Treaty on Psychological well-being: a follow-up study of Palestinian children, *Child Abuse & Neglect*, 19, n. 10, pp. 1197-1208.
- Presó Tomkiewicz, S. (1999) *L'adolescence volée*, París: calmann-Lévy

ÀMBIT: POBRESA

- Problema Text
- Desenvolupament Werner, E.E. & Smith, R.S. (1989) *Vulnerable but Invincible. A Longitudinal Study of Resilient Children and Youth*, Nueva York: Adams, Bannister & Cox.

ÀMBIT: GENT GRAN*Problema**Text*

Envel·liment

Michel, B.F. (1998) Un modèle de **résilience**: les centenaires, a B. Cyrulnik (comp.) *Ces enfants qui tiennent le coup*, Revigny-sur-Ornain: Hommes et Perspectives.

Conclusió

Tot i que el concepte de resiliència funciona de forma *normalitzada* entre psicòlegs, psiquiatres, treballadors socials i educadors, entre altres, des de fa uns vint anys, el cert és que encara no ha rebut l'impuls suficient com per a ocupar el lloc que mereix, tant entre els investigadors, com entre els pràctics. Això obeeix a raons diverses, tot i que predominen els prejudicis científistes procedents d'una lectura dogmàtica del positivisme lògic. Avui dia, en el camp de les ciències socials i humanes, aquesta posició – positivista – és altament qüestionada, tot i que segueix tenint un gran pes en els àmbits acadèmics, malgrat que disposem d'arguments sòlids i nombrosos que mostren el caràcter convencional, construït de la ciència, així com de la naturalesa plural de la realitat. Tot això, pensem, hauria de ser suficient per a propiciar que investigadors i professionals de la intervenció socioeducativa vagin més enllà dels límits heretats i reconeguin a la resiliència suficient estatus epistemològic com per a construir un domini. Raons per a això, com hem vist, no en manquen.

Certament, sabem que són qüestions que mereixen i precisen una anàlisi molt més detallada. Tot allò exposat fins aquí no és més que una petita síntesi *interessada* de l'estat actual de la resiliència i una invitació a descobrir totes les possibilitats investigadores i aplicades que aquest concepte fronterer tanca, i que segons el nostre parer són moltes.

Colomán Navarro
Professor de les EUTSES

- 1 Khun, T. (1975) *La estructura de las revoluciones científicas*, México:FCE.
- 2 Una exposició detallada del cànon internalista la tenim en Hempel, C.G. (1979) *La explicación científica: estudios sobre filosofía de la ciencia*. Buenos Aires: Paidós.
- 3 Lakatos, I. (1983) *La metodología de los programas de investigación científica*, Madrid: Alianza; Laudan, L. (1986) *El progreso y sus problemas*, Madrid: Encuentro; Suppe, F. (1979) *La estructura de las teorías científicas*, Madrid: Editora Nacional.
- 4 Bunge, M. (1969) *La investigación científica: su estrategia y su filosofía*, Barcelona: Ariel; Bunge, M. (2002) *Crisis y reconstrucción de la filosofía*, Barcelona: Gedisa.
- 5 Hilary Putnam va aplicar per primer cop aquest nom (*received view*) en un text de 1962 a les idees defensades pels positivistes lògics (Carnap, Hempel, Nagel, etc.) hereus de la tradició analítica del Cercle de Viena.
- 6 Echeverría, J. (1999) *Introducción a la metodología de la ciencia. La filosofía de la ciencia en el siglo XX*. Madrid: Cátedra.
- 7 Lévi Leblond, J.M. (1975) *La ideología de/en la física contemporánea*, Barcelona: Anagrama.
- 8 Blanco, F. (2002) *El cultivo de la mente: un ensayo histórico-crítico sobre la cultura psicológica*, Madrid: A. Machado Libros.
- 9 Bourdieu, P.; Chamboredon, J.C. i Passeron, J.C. (1975) *El oficio de sociólogo*, Madrid: Siglo XXI.; Berger, P. i Luckman, T. (1988) *La construcción social de la realidad*, Barcelona: Herder.
- 10 Bruner, J. (1992) *Actos de significado*. Madrid: Alianza.
- 11 Rutter, M. (1993) "Resilience: some conceptual considerations", *Journal of Adolescent Health*, 14, n. 8, pp. 626-631. Citat en Maciaux, M. (comp.) (2003) *La resiliencia: resistir y rehacerse*, Barcelona: Gedisa, pàg. 24.
- 12 Vanistandael, S. (1997) *La resiliencia o el realisme de l'esperança. Ferit, però no vençut*. Barcelona: Claret, pàg. 14 (original: *La résilience ou le realisme de l'espérance: blessé mais pas vaincu*, Ginebra: Bureau International Catholique de l'Enfance, 2ª ed. 1996).
- 13 Werner, E.E. & Smith, R.S. (1989) *Vulnerable but Invincible. A Longitudinal Study of Resilient Children and Youth*, Nueva York: Adams, Bannister & Cox.
- 14 La resiliència és la capacitat que té un material per a recuperar la seva forma original després d'haver estat deformat en ser sotmès a fortes pressions.
- 15 Anthony, E.J. (1974) "The syndrome of the psychologically invulnerable child", a Anthony, E.J. & Koupernik, C. (comps.) *The Child in his Family*, Nueva York: Wiley.
- 16 Anthony, E.J. i Cohler, B.J. (1987) *The Invulnerable Child*, Nueva York: Guilford Press.
- 17 Theis, A. (2003) "La resiliencia en la literatura científica" a Manciaux, M. (comp.) *Ob. Cit.* pàg. 48.
- 18 Masten, A.S., Best, K.M. i Garmezy, N. (1990) "Resilience and development: Contributions from the study of children who overcome adversity", *Development and Psychopathology*, 2, n. 4, pp. 425-444.
- 19 Aquesta línia connecta directament amb la teràpia de modificació de conducta d'orientació cognitivista.
- 20 Vanistandael, S. i Lecomte, J. (2002) *La felicidad es posible. Despertar en niños maltratados la confianza en sí mismos: construir la resiliencia*. Barcelona: Gedisa.
- 21 Cyrulnik, B. (2002) *Los patitos feos. La resiliencia: una infancia infeliz no determina la vida*. Barcelona: Gedisa; Cyrulnik, B. (2002) *El encantamiento del mundo*, Barcelona: Gedisa.
- 22 Haggerty, R.; Sherrod, L.; Garmezy, N. i Rutter, M. (1994) *Stress, Risk, and Resilience in Children and Adolescents*, Cambridge, Mass.: Cambridge University Press; Glantz, M.D. & Johnson, J.L. (comp.) (1999) *Resilience and Development: Positive Life Adaptations*, Nueva York: Kluwer Academic/Plenum Publishers; Cyrulnik, B., Guedenay, A., Lemay, M., Haynal, A., Tousignant, M. i Manciaux, M. (1998) *Ces enfants qui tiennent le coup*, Revigny-sur-

- Ornain: Hommes et Perspectives.; Poilpot, M.P. (comp.) (1999) *Souffrir mais se construire*, Ramonville Saint Agne: Erès; Manciaux, M. (comp.) (2003) *Ob.Cit.*
- 23 Mayhew, K.P. i Mayhew, M. (2003) "La resiliencia en Estados Unidos: desarrollos recientes y aplicaciones prácticas." a Manciaux, M. (comp.) *Ob.Cit.* pp. 265-281.
 - 24 VV.AA. (2003) "Conclusiones y perspectivas", a Manciaux, M. (comp.) *Ob.Cit.* pàg. 314.
 - 25 *Ob.Cit.*
 - 26 Leventhal, T. i Brooks-Gunn, J. (2000) "The neighborhoods they live in: the effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes", *Psychological Bulletin*, 126, pp. 309-337.
 - 27 Hanson, N.R. (1977) *Patrones de descubrimiento. Observación y explicación*, Madrid: Alianza.
 - 28 Tolman, E.Ch. (1932) *Conducta intencionada en animales y hombres*. Hull, C.L. (1952) *Un sistema de conducta*. Per a una visió panoràmica, però suficientment detallada i crítica del sorgiment i les crisis del conductisme, vegeu Leahey, Th.H. (1998) *Historia de la Psicología. Principales corrientes del pensamiento psicológico*. Madrid: Prentice Hall Iberia. Capítol 9 "La psicología de la adaptación".
 - 29 Knorr-Cetina, K. & Mulkay, M. (eds.) (1983) *Science Observed*, Londres: Sage.
 - 30 Woolgar, S. (1991) *Ciencia: abriendo la caja negra*. Barcelona: Anthropos; Latour, B. (1992) *Ciencia en acción*. Barcelona: Labor.
 - 31 Hacking, I. (1983) *Representing and Intervening: Introductory Topics in the Philosophy of Natural Science*, Cambridge: Cambridge University Press.
 - 32 Shapere, D. (1979) Las teorías científicas y sus dominios. A F. Suppe (ed.) *La estructura de las teorías científicas*, Madrid: Editora Nacional, pp. 570-618.
 - 33 En una pròxima publicació aprofundirem sobre aquesta qüestió de caràcter epistemològic.
 - 34 Anthony, E.J. "Un nouveau domaine scientifique à explorer", a Anthony, E.J.; Chiland, C. i Koupernik, C. (1982) *L'enfant vulnérable*, París: PUF.
 - 35 Manciaux, M. (comp.) (2003) *Ob.Cit.* pàg. 315.
 - 36 Bourguignon, O. Y Bydłowski, M. (comps.) (1995) *La recherche clinique en psychopathologie*, París: PUF.
 - 37 Bronfenbrenner, U. (2002) *La ecología del desarrollo humano*, Barcelona: Paidós.
 - 38 Ehrensaft, E. i Tousignant, M. (2003) Ecología humana y social de la resiliencia. A Manciaux, M. (comp.) *Ob. Cit.*, pp. 159-174.
 - 39 Manciaux, M. (comp.) (2003) *Ob.Cit.*, pàg. 315.
 - 40 Manciaux, M. (comp.) (2003) *Ob.Cit.*
 - 41 Glantz, M. D. & Johnson, J.L. (comps.) (1999) *Ob.Cit.*
 - 42 Navarro, C. (2000) *Nous jaciments de treball en el sector socioeducatiu*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. ; P. Richard-De Paolis (2002) De "l'éducation spécialisée" à "l'éducation sociale": L'appartenance au champ du travail social est-elle encore à prouver?, *Journal Européen d'Education Sociale*, n. 3, pp. 23-26; Navarro, C. i Torras, I. (2002) Which competences does the market require?, *European Journal of Social Education*, n. 2, pp. 27-29.